XX ASRNING 50–80-YILLARIDA TURKISTONLIK O‘ZBEKLARNING SHARQ MAMLAKATLARIDAGI SIYOSIY VA IJTIMOIY JARAYONLARDA TUTGAN O‘RNI

Elmurodova Nilufar Baxtiyor qizi

Buxoro innovatsion ta‘lim va tibbiyot universtiteti assistenti

BuxDU maqsadli tayanch doktoranti

E-mail: elmurodovanilufar88@gmail.com +998 91 445-97-00

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 50–80-yillarida turkistonlik o‘zbeklarning Sharq mamlakatlaridagi siyosiy va ijtimoiy jarayonlarda tutgan o‘rni tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ushbu davrda turli tarixiy va siyosiy omillar ta’sirida xorijiy mamlakatlarda istiqomat qilgan turkistonlik o‘zbeklarning ijtimoiy hayoti, siyosiy qarashlari, jamoaviy faoliyati hamda milliy o‘zlikni saqlash yo‘lidagi sa’y-harakatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Xususan, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Afg‘oniston va boshqa Sharq mamlakatlarida yashagan turkistonlik o‘zbeklarning mahalliy ijtimoiy muhitga moslashuvi, diniy-ma’rifiy faoliyati, matbuot va madaniyat sohalaridagi ishtiroki hamda tarixiy vatan bilan ma’naviy aloqalarini saqlab qolish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Turkistonlik o‘zbeklar, o‘zbek diasporasi, siyosiy muhojirlik, Sharq mamlakatlari, Afg‘oniston, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Pokiston, Hindiston, milliy o‘zlik, milliy ozodlik harakati, sovet siyosati.

XX asrning 50–80-yillarida Afg‘oniston turkistonlik o‘zbeklar yashagan eng muhim mamlakatlardan biri edi. Buning tarixiy sabablari avvalgi davrlarga borib taqaladi. XX asrning 20-yillari oxiri va 30-yillarida Sovet hokimiyatining Turkistonda olib borgan siyosati, kollektivlashtirish, siyosiy ta’qiblar va qurolli qarshilik harakatlarining mag‘lubiyatidan keyin ko‘plab kishilar Afg‘onistonga o‘tib ketgan edilar. Ularning ayrimlari keyinchalik Saudiya Arabistoni, Turkiya va boshqa mamlakatlarga ko‘chgan bo‘lsalar, ko‘pchiligi Afg‘onistonda qolgan. Afg‘onistonda yashagan turkistonlik o‘zbeklar mahalliy jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy hayotida ishtirok etdilar. Ular dehqonchilik, chorvachilik, savdo-sotiq, hunarmandchilik va turli xizmat ko‘rsatish sohalarida faoliyat

yuritdilar. Ayrimlari o‘zaro qarindoshlik va hududiy aloqalarga tayangan holda jamoalar tashkil etib, milliy urf-odatlarini saqlab qolishga intildilar.

Afg‘onistonning shimoliy viloyatlari, jumladan, Balx, Qunduz, Taxor va Faryob hududlari o‘zbeklar tarixan istiqomat qilgan mintaqalar qatoriga kiradi. Biroq bu viloyatlarda yashovchi barcha o‘zbeklarni Turkistondan ko‘chib kelgan muhojirlar deb hisoblash to‘g‘ri emas: ularning katta qismi ushbu hududlarning qadimiy mahalliy aholisi edi. Turkistonlik muhojirlar esa mahalliy o‘zbeklar bilan til, din va madaniyat jihatidan yaqinlikka ega bo‘lganlar. Afg‘onistondagi o‘zbeklar uchun ta’lim va diniy-ma’rifiy faoliyat milliy o‘zlikni saqlashning muhim vositalaridan biri bo‘ldi. Masjidlar, madrasalar va oilaviy ta’lim orqali diniy bilimlar, ona tili, tarixiy xotira hamda an’analar avloddan avlodga yetkazildi. Shu bilan birga, turli muhojir jamoalarining imkoniyatlari bir xil bo‘lmagan: ayrimlari nisbatan barqaror hayot kechirgan bo‘lsa, boshqalari iqtisodiy qiyinchiliklar va siyosiy beqarorlikka duch kelgan. 1973-yil 17-iyulda Afg‘onistonda Muhammad Dovudxon monarxiyani tugatib, respublika boshqaruvini e’lon qildi. 1978-yil 27-apreldagi Savr inqilobi natijasida Nur Muhammad Tarakiy boshchiligidagi Xalq demokratik partiyasi hokimiyatga keldi. Keyingi yillarda amalga oshirilgan siyosiy va ijtimoiy islohotlar, qishloq joylaridagi ziddiyatlar hamda hukumatga qarshi qurolli qarshilik Afg‘onistondagi vaziyatni keskinlashtirdi. 1979-yil 24-dekabrda Sovet qo‘shinlarining Afg‘onistonga kirishi va keyinchalik mamlakatda urushning kuchayishi aholi migratsiyasini jadallashtirdi. 1980-yillarda Afg‘onistondan Pokiston va boshqa mamlakatlarga ko‘plab qochqinlar ketdi. Bu jarayon o‘zbeklar, turkmanlar va boshqa etnik guruhlarning ayrim vakillariga ham ta’sir ko‘rsatdi.

Saudiya Arabistoniga kelgan turkistonliklarning barchasi bir vaqtda yoki bir xil yo‘l bilan ko‘chib bormagan. Ayrimlari Afg‘onistondan, boshqalari esa boshqa mamlakatlardan kelgan. Ularning bir qismi doimiy yashashni maqsad qilgan bo‘lsa, ayrimlari diniy ta’lim olish, savdo qilish yoki haj ziyoratini amalga oshirish bilan bog‘liq aloqalar orqali ushbu mamlakatga kelgan. Saudiya Arabistonida turkistonlik muhojirlarning ijtimoiy hayoti masjidlar, diniy ta’lim muassasalari, savdo aloqalari va o‘zaro yordam tarmoqlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Diniy bilimlarni o‘rganish, farzandlarga ta’lim berish, o‘zaro

yordam ko‘rsatish va urf-odatlarni saqlash jamoa hayotining muhim yo‘nalishlari edi. Ularning faoliyatini faqat diniy soha bilan cheklab bo‘lmaydi. Muhojirlar o‘rtasidagi savdo va qarindoshlik aloqalari turkistonliklarning boshqa mamlakatlardagi jamoalari bilan munosabatlarini saqlab qolishga ham yordam bergan. Biroq Saudiya Arabistonidagi barcha turkistonlik o‘zbeklar birlashgan yagona siyosiy tashkilot tuzgan yoki umumiy siyosiy dastur asosida harakat qilgan, deb aytish uchun alohida arxiv dalillari talab etiladi. Bu mamlakatda yashagan turkistonliklarning tarixiy ahamiyati shundaki, ular muhojirlik sharoitida diniy va madaniy merosni saqlash, avlodlar o‘rtasidagi aloqalarni davom ettirish hamda boshqa mamlakatlardagi vatandoshlar bilan munosabatlarni uzmaslikka intildilar. Shu bilan birga, ularning siyosiy faoliyati, tashkilotlari va aniq vakillari haqida xulosa chiqarishda muayyan shaxslar hamda tashkilotlarga oid manbalarni alohida tekshirish lozim.

XX asrning 50–80-yillarida Turkiya turkistonlik muhojirlarning siyosiy, madaniy va jamoaviy faoliyati uchun muhim markazlardan biri bo‘lib qoldi. Turkiyaning turkiy xalqlar bilan tarixiy, til va madaniyat jihatidan yaqinligi, shuningdek, Sovet Ittifoqidan tashqarida joylashgani muhojirlar uchun alohida ahamiyatga ega edi. Turkiyada turkistonliklar o‘z milliy o‘zligini saqlash, tarixiy vatan masalasini jamoatchilikka yetkazish, muhojirlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash va yangi avlodni tarbiyalashga intildilar. Bu jarayonda turli turkiy xalqlarning muhojir vakillari ishtirok etgan bo‘lsa-da, o‘zbeklar, uyg‘urlar, qozoqlar, qirg‘izlar va boshqa jamoalarning tarixiy tajribalarini bir-biridan farqlash zarur. Turkistonlik o‘zbek muhojirlar orasida siyosiy va ma’rifiy faoliyat bilan shug‘ullangan shaxslardan biri Abdulvahob O‘ktay (Abdülvahap Oktay) edi. U turkistonlik o‘zbek muhojiri bo‘lib, Germaniyada ta’lim olgan va keyinchalik Turkiyada yashagan. Uning faoliyati, ayniqsa, 1940–1950-yillardagi muhojirlar jamoalari va ular o‘rtasidagi yozishmalarni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi. O‘ktayning maktublari uning jamoa ichidagi va undan tashqaridagi aloqalarini, shuningdek, nashriyot faoliyatiga bo‘lgan munosabatini yoritishga yordam beradi.

Bu masala Ankara universiteti Til va tarix-geografiya fakulteti jurnalida chop etilgan “Turk dunyosi muhojir o‘zbek turkining maktublari asosida: Abdulvahob O‘ktay va uning

maktublari” nomli ilmiy maqolada o‘rganilgan. Abdulvahob O‘ktay misoli turkistonlik o‘zbeklarning siyosiy faoliyatini faqat ommaviy namoyishlar yoki davlatlararo muzokaralar orqali baholash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Muhojirlarning yozishmalari, nashriyot ishlari, tarixiy xotirani saqlash va jamoalar o‘rtasidagi aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan sa’y-harakatlari ham siyosiy-ma’rifiy faoliyatning tarkibiy qismi bo‘lgan. Turkiyada faoliyat yuritgan yana bir muhim shaxs — Iso Yusuf Alptekin (İsa Yusuf Alptekin, 1901–1995). U asosan Sharqiy Turkiston uyg‘urlarining siyosiy muhojirlik harakati bilan bog‘liq bo‘lgan. Alptekin 1949-yildan keyin Xitoy nazoratiga o‘tgan Sharqiy Turkiston masalasini xalqaro jamoatchilikka yetkazishga intilgan. U Turkiyada yashab, musulmon mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yishga harakat qilgan.

Alptekinning faoliyati o‘zbek muhojirlarining tarixini bevosita to‘liq ifodalamasa-da, turkistonlik muhojirlar o‘rtasidagi siyosiy hamkorlik va umumiy Turkiston g‘oyasini o‘rganishda ahamiyatga ega. Uning faoliyatini o‘zbek muhojirlari faoliyati bilan aynan bir xil deb talqin qilish to‘g‘ri emas: u, avvalo, uyg‘ur va Sharqiy Turkiston siyosiy harakati vakili edi. U 1955-yilda Bandung konferensiyasi atrofidagi xalqaro siyosiy muhitdan, 1964-yilda Jahon islom kongressidan va 1965-yilda Osiyo-Afrika konferensiyasi bilan bog‘liq diplomatik imkoniyatlardan Sharqiy Turkiston masalasini yoritishda foydalanishga intilgan. Turkiyadagi turkistonlik muhojirlar faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biri milliy tarix, til va madaniyatni saqlash bo‘ldi. Muhojirlar orasida tarixiy xotirani mustahkamlash, yosh avlodga ona tilini o‘rgatish va o‘z vatanlaridagi siyosiy vaziyat haqida ma’lumot tarqatishga intilish kuzatilgan. Bunday faoliyat muhojirlikdagi milliy o‘zlikni saqlashga yordam bergan.

Sharqiy Turkiston masalasi va xalqaro siyosiy muhit

XX asrning 50–80-yillarida Sharqiy Turkiston masalasi turkistonlik muhojirlarning siyosiy faoliyatida alohida o‘rin egalladi. 1949-yilda Xitoy Xalq ozodlik armiyasi Sharqiy Turkistonga kirib kelganidan keyin ayrim uyg‘ur va boshqa turkiy jamoalar vakillari Hindiston, Pokiston va Afg‘oniston tomon ko‘chib ketdilar. Ularning bir qismi keyinchalik Turkiyaga joylashdi. 1952-yilda Turkiya BMTning Qochqinlar bo‘yicha oliy komissarligi ko‘magida Hindiston va Pokistonga qochgan Sharqiy Turkiston qochqinlarining bir qismini qabul qildi. Ilmiy manbalarda bu guruhning soni taxminan 2 000 kishi sifatida ko‘rsatiladi.

1953-yilda esa Kashmir va Pokistondan yana taxminan 900 nafar Sharqiy Turkiston qochqini Turkiyaga qabul qilingan. 1965-yilda Afg‘onistonga 1961-yilda qochib borgan uyg‘urlar guruhidan 235 kishi Turkiyaga ko‘chirilgan. Bu ko‘chirish BMTning Qochqinlar bo‘yicha oliy komissarligi moliyaviy ko‘magi bilan amalga oshirilgan. Mazkur raqamlar turkistonlik muhojirlarning barchasiga emas, asosan, Sharqiy Turkistondan kelgan qochqinlarga taalluqlidir. Ularni bevosita o‘zbek muhojirlarining soni sifatida ko‘rsatish tarixiy jihatdan noto‘g‘ri bo‘ladi. Biroq ushbu migratsiya jarayonlari butun turk dunyosi muhojirlari yashagan xalqaro muhitni tushunish uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳайитов Ш.А. Туркияга ўзбеклар кўчиб боришининг тарихий босқичлари // Тарихий хотира: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – VIII китоб. – Бухоро, 2015. – Б. 36–38.

2. Abdulhamid Ko‘char. Qullikdan hurlikka. – T.; Muharrir nashriyoti. 2019. – B.69.

3. Hayitov Sh. Badriddinov S. Vatan deya vatansiz qolganlar qismati. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti; 2005. – B.38-39.

4. Abdurahimov O‘; Abdulla Olim (Toshqin) Firoq vodiysida (Tarixiy roman) Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti. – T.: 2007. – B. 176-177.

5. Gömeç, S. (2018). Tari hi Türk Coğrafyasının genel hatları. Türk Dünyası Araştırmaları, 120(237), 103-114.

6. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro Turkiston beshigi (fors tilidan H.To‘rayev tarjimasi). Buxoro-2004-yil. – B.122-123.

7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 58-59.